Novitates Theriologicae, 2022, Pars 14: 130–133
Українське теріологічне товариство НАН України

Яків Зубко — теріолог, еколог і педагог, дослідник популяцій та угруповань дрібних ссавців

Ігор Загороднюк

Національний науково-природничий музей НАН України (Київ)
e-mail: zoozag@ukr.net; orcid: 0000-0002-0523-133X

Zagorodniuk, I. **Yakiv Zubko as theriologist, ecologist and teacher, researcher of small mammal populations and communities.** — A native of Poltava region (Gadiach), Yakiv Zubko (1899–1968) devoted his life to the study of fauna and ecology of mammals. He began as a faunist who studied in detail the composition of the mammal fauna of some regions (Poltava, Lower Dnipro, etc.), a traveling zoologist (Bessarabia, Crimea, and Caucasus). In the 1950s and 1960s, he worked closely on the reproductive potential of various species of Arvicolidae and he carried out numerous experiments on their reproduction and development in captivity. He is also known as the founder of the biostation in Gaidary and as a respected teacher, organizer of the zoological department in Kharkiv Pedagogical Institute.

Біографічні деталі

Яків Пантелеймонович Зубко народився 27 жовтня (варіант 14.11) 1899 р. в м. Гадяч Полтавської обл., у сім'ї коваля. У 1918–1925 рр. вчителював, спочатку в Гадячі, з 1920 р. — в Полтаві. 1924 р. закінчив Природниче відділення Полтавського інституту народної освіти (ІНО), де у 1922–1925 рр. працював лаборантом кафедри зоології. У 1926–1930 рр. аспірантура в Харківському Зообіні (науково-дослідний зоолого-біологічний інститут Харківського ІНО), після якої отримав кваліфікацію наукового робітника.

У 1929–1941 рр. — доцент ХІНО (з 1933 р. Харківський державний педінститут). У 1937 р. захистив дисертацію на ступінь кандидата біологічних наук по темі «Ссавці фауни Нижнього Дніпра». Того ж року отримав наукове звання доцента. З 1938 р. — завідувач кафедри зоології Харківського педінституту.

Рис. 1. Яків Пантелеймонович Зубко. Приблизно 1927 р., з сімейного архіву, отримано від В. Кьонзенко (редаговано).

У 1941–1943 рр. перебував у евакуації й окупації[1]. У грудні 1943 р. відкликаний для роботи в ХДПІ. У 1944–1948 рр. — зав. кафедри зоології та помічник директора ХДПІ по науковій частині, з жовтня 1948 р. — декан природничо-географічного факультету. На всіх посадах брав найактивнішу участь у налагодженні роботи інституту та біостанції. 1956 р. факультет ліквідовано, а викладачів перевели до Харківського університету, де Я. П. Зубко й працював доцентом кафедри зоології хребетних до жовтня 1968 р. Він також багато років керував практикою студентів на біостанції в с. Гайдари.

Я. П. Зубко помер 23.12.1968. Похований в Харкові, на цвинтарі № 9.

Ключові доробки в галузі теріології

Всі відомі автору наукові праці дослідника стосуються виключно ссавців, з увагою до двох груп — кажанів та мишовидих гризунів. Яків Зубко — один із перших «системних» фауністів, що робили описи фауни не за маршрутами подорожей, а цілих адміністративних областей чи природних регіонів. Він також один із найретельніших дослідників репродуктивного потенціалу степових гризунів і один з найдосвідченіших в історії української теріології дослідників мишовидих в умовах неволі.

Період публікаційної активності охоплює 1930–1965 рр. Більшість праць опублікована у харківських виданнях, проте є й публікації у поважних столичних виданнях. Найперша з його наукових праць — «Фауна Полтавщини» (1930), представлена від «секції зоології хребтових при дослідній кафедрі зоології ХІНО», була кваліфікаційною роботою на статус науковця, для якої матеріал зібрано протягом 1927–1929 рр. (400 зразків та колекції), з подякою «членові нашої катедри О. О. Мигуліну», який, ймовірно, був керівником.

Довоєнний цикл досліджень пов'язаний переважно з фауністикою південних регіонів, включно з аналізом фауни ссавців Полтавщини (Зубко 1930), фауни кажанів району Чорноморського заповідника на основі зборів 1935–1936 рр. у Херсонському, Олешківському та Голопристанському районах (Зубко 1937), а також фауни ссавців Нижнього Дніпра в цілому (Зубко 1940). Остання праця підготовлена на основі дисертації, захищеної 1937 р. Окремо стоїть його робота про першу реєстрацію на Харківщині пергача пізнього, *Eptesicus serotinus* (Зубко 1939). Значну увагу приділено й сліпачкам (дві статті 1940–1941), включно з аналізом їх поширення та краніальної морфології (за 20 років він повернувся до цього об'єкту).

Повоєнні дослідження були пов'язані з двома напрямками в галузі екології гризунів. Спочатку дослідник вивчав вплив різних екологічних чинників

[1] Працював завпедом дитячого будинку (10.1941–04.1942, Кітаб, Бухарська обл.), доцентом та завідувачем кафедри зоології Ворошиловградського державного педінституту (04.1942–07.1942, м. Ворошиловград), потім під час німецької окупації Луганська (08.1942–02.1943) був комірником у лісництві с. Красний Яр під Ворошиловградом, слідом — протягом 03.1943–10.1943 — як доцент та завідувач кафедри зоології ВДПІ у с. Володимирівка Сталінградської обл.

на угруповання й види, зокрема досліджував вплив повеней на фауну заплавних лісів (1946), особливості екології полівки підземної (1946), особливості узлісних угруповань гризунів (1948) тощо.

Надалі, починаючи з праць 1959 р., його дослідження зосереджені на репродукції та аналізі чисельності степових гризунів з родини Cricetidae: сліпачків (Зубко & Остряков 1961), полівок гуртових (Зубко 1962) і строкаток, а також лісовому виду — нориці рудій (Зубко 1965).

Яків Пантелеймонович щороку бував у полях, скеровуючи загони практикантів у важливі для досліджень регіони: Приазов'я, Крим, Західний Кавказ. У 1950-х рр. з капканчиками він обстежив всю Воєнно-Грузинську дорогу (серед зразків, зібраних ним на Кавказі, нещодавно описано соню лісову з Чакві, що в Аджарії). Часто проводив дослідження на стаціонарі в с. Гайдари, створеній значною мірою завдяки його власним зусиллям.

Описав кілька нових підвидів ссавців, у т. ч. сліпачків та мідиць: *Sorex araneus averini* Zubko 1937 та *Ellobius talpinus tanaiticus* Zubko 1940.

Яків Пантелеймонович — автор понад 50 наукових праць. П'ятьма найцитованішими (за версією Google Scholar) працями дослідника є:

«Про розмноження сліпачка на півдні України» (Зубко & Остряков 1961: 16 цит.), «Фауна ссавців Нижнього Дніпра» (Зубко 1940: 16 цит.), «Пізній кажан на Харківщині» (Зубко 1939: 16 цит.), «Нарис фауни Chiroptera південного сходу Одеської області» (Зубко 1937: 11 цит.), «Матеріали до вивчення фавни ссавців Полтавщини» (Зубко 1930: 5 цит.).

Профіль дослідника в Google Scholar ($h = 4$):

https://scholar.google.com.ua/citations?user=BGJ3ApUAAAAJ

Чесноти, захоплення, суспільна робота, відзнаки

Яків Зубко був першим завідувачем кафедри зоології ХДПІ (1938): йому випало налагоджувати навчальний процес, наукову роботу, створювати стаціонар для польових практик у с. Гайдари, відкривати аспірантуру.

Яків Пантелеймонович мав багато учнів. Серед часто згадуваних у сім'ї імен його колег був Василь Абелєнцев (можливо, був його учнем), який і написав пам'ятну статтю про Я. Зубка після його смерті (Абеленцев 1969). Про дослідника є й стаття у Працях Теріологічної школи (Кривицький & Загороднюк 2009); невеликий нарис створено й у Вікіпедії.

Рис. 2. Яків Пантелеймонович Зубко у зрілому віці (орієнтовно 1965–1967 р.). Фото з вебсайту кафедри зоології Харківського педагогічного університету. Редаговано.

Сім'я Я. П. Зубко була пов'язана з біологією: дружина, Поліна К. Зубко (1900–1991 рр.) працювала головним бухгалтером Інституту біології ХДУ, дочка, Інна Зубко (1927–2020 рр.) — заступник директора того ж Інституту, а онук, Володимир М. Ксьонзенко (1952 р.н.) працює завідувачем групи генної інженерії в Інституті білка РАН (Пущино, Московська обл.). Відпустки проводив із сім'єю і майже завжди брав із собою пастки для лову дрібних ссавців. Упродовж багатьох років утримував вдома віварій (до 300 гризунів), зібрав велику колекцію шкірок і черепів. Ця колекція після його смерті передана його дочкою до Музею природи ХНУ; вона нараховує кілька сотень зразків дрібних ссавців з Харківщини, Дніпропетровщини, Грузії.

Був нагороджений медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.». Мав низку грамот та відзнак Мінпросвіти, зокрема нагрудний знак «Відмінник народної освіти» (1951 р.).

Література

Абеленцев, В. И. 1969. Памяти Якова Пантелеймоновича Зубко. *Вестник зоологии*, № 3: 94–95.

Зубко, Я. П. 1930. Матеріали до вивчення фавни ссавців Полтавщини. *Труди Харківського товариства дослідників природи*, **55**: 21–52.

Зубко, Я. П. 1937. Нарис фауни Chiroptera південного сходу Одеської області. *Збірник праць Зоологічного музею АН УРСР*, **20**: 121–128.

Зубко, Я. П. 1939. Пізній кажан (Eptesicus serotinus Schreb.) на Харківщині. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*, 1: 321–324.

Зубко, Я. П. 1940. Фауна ссавців Нижнього Дніпра. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*, **4**: 49–87.

Зубко, Я. П. 1941. До біології й географічного поширення Ellobius talpinus talpinus Pall. *Наукові записки Харківського державного педагогічного інституту*, **7**: 197–202.

Зубко, Я. П., С. И. Остряков. 1961. О размножении слепушонки (Ellobius talpinus Pallas) на юге Украины. *Зоологический журнал*, **40** (10): 1577–1579.

Зубко, Я. П. 1962. О размножении общественной полевки (Microtus socialis Pall.) на юге Украины. *Ученые записки Харьк. ун-та. Труды НИИ биологии и биол. факультета*, **32**: 111–116.

Зубко, Я. П. 1965. Численность рыжей полевки (Clethrionomys glareolus) и ее изменения за 20 лет (1944–1964) в Харьковской области. *Вестник Харьковского ун-та. Серия биология*, **1**: 110–112.

Кривицький, І., І. Загороднюк. 2008. Олексій Мигулін і Яків Зубко — видатні українські теріологи. *В кн.: Раритетна теріофауна та її охорона*. Луганськ, 295–298. (Серія: Праці Теріологічної школи; Вип. 9).

Загороднюк, І. **Яків Зубко — теріолог, еколог і педагог, дослідник популяцій та угруповань дрібних ссавців.** — Уродженець Полтавщини (м. Гадяч), Яків Зубко (1899–1968) присвятив своє життя дослідженням фауни та екології ссавців. Починав як фауніст, що докладно вивчав склад теріофауни окремих регіонів (Полтавщина, Нижній Дніпро тощо), мандрівний зоолог (Бессарабія, Крим, Кавказ). У 1950–1960 рр. щільно зайнявся тематикою репродуктивного потенціалу різних видів полівок (Arvicolidae) і проводив численні експерименти з їх розмноження й розвитку в умовах неволі. Відомий також як фундатор біостанції педінституту в Гайдарах та як поважний педагог, організатор зоологічної кафедри Харківського педагогічного інституту.